

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Psychotherapie met psychotici: mogelijkheid of illusie?¹

Jos de Kroon

Aan de hand van een casus worden de psychose-opvattingen van Jacques Lacan uiteengezet. De voorwaarden voor een mogelijke psychotherapie met psychotici worden aan deze casus getoetst.

Inleiding

Margot werd door de huisarts naar mij verwezen in verband met een hoge frequentie van bezoeken aan hem en aan specialisten, zonder dat er op somatisch gebied afwijkingen werden gevonden. Hij dacht dat er sprake was van fobische klachten, zonder precies te weten wat er aan de hand was. Hij kende Margot namelijk nog maar heel kort. Zij durfde inderdaad niet in een auto te rijden, omdat zij dacht dat de huizen en de bomen op haar zouden vallen. Zij zag dat de huizen ogen hadden die naar haar loerden. Acht jaar geleden had zij sterk het gevoel gehad dat zij niet mocht leven. Op het moment dat zij in therapie kwam, was Margot dertig jaar oud, moeder van drie kinderen en werkzaam in het onderwijs. Na de geboorte van haar laatste twee kinderen was zij emotioneel zeer labiel en depressief geweest. Alles was in haar beleving zwart en zij had het idee gekregen dat zij er niet voor zichzelf was. Toen haar vader naar een ander deel van het land verhuisde, decompenseerde zij in psychotische zin. Uit haar biografie kwam verder naar voren dat zij al op vijfjarige leeftijd dacht dat haar ouders haar dood wilden hebben. Zij zouden vergif in haar

Dr. J.A.M. de Kroon is werkzaam als psychiater in ziekenhuis De Grote Beek met als opdracht de A-opleiding aldaar te realiseren. Daarnaast participeert hij in een 'Lacan-kartel' in Nijmegen. Hij schreef een proefschrift over de structuralistische psychose-opvatting van Jacques Lacan: *Taal en psychose*. Correspondentieadres: De Grote Beek, Postbus 90004, 5600 PA Eindhoven.

eten hebben gedaan. Zij heeft deze gedachten nooit aan haar ouders durven vertellen.

Nog enkele dagen geleden had Margot de stem gehoord van haar buurvrouw, die haar bij herhaling zei dat zij geen recht van bestaan had. Zij wilde zich van haar ouders distantiëren, maar werd weerhouden door hevige schuldgevoelens.

Retrospectief kan de diagnose gesteld worden op recidiverende psychotische perioden, die optraden rondom de geboorte van twee kinderen. Reeds in de kindertijd was er sprake van paranoïde waanvorming. In de loop van de behandeling, toen patiënte meer over zichzelf durfde te vertellen, moest de aanvankelijke diagnose van een borderline persoonlijkheidsstoornis worden bijgesteld. De behandeling werd gestart en vooral voortgezet op grond van patiënte's goede reflexieve vermogen.

Later in dit artikel kom ik terug op deze casus na eerst iets uiteen te hebben gezet over de psychose.

Korte historische schets van de psychosetheorie

Velen hebben zich beziggehouden met de psychose en de theorievorming erover. Hoewel Freud zich voornamelijk interesseerde voor de neurose, staan er in zijn *Gesammelte Werke* vele verwijzingen naar de psychose of de 'Paraphrenien' zoals hij de 'Dementia praecox' aanduidde. Ook heeft hij een uitgebreide studie gewijd aan het geval Schreber (Freud 1911). Hij maakte daarbij gebruik van de autobiografische tekst van de Saksische Senaatspresident Daniel Paul Schreber, die in zijn *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken* nauwkeurig verslag deed van zijn psychotische beleavingswereld (Schreber 1903). Deze tekst kwam als een godsgeschenk voor Freud omdat hij zeer goed aansloot bij de ideeën over paranoïdie die hij had ontwikkeld – zoals weergegeven in de correspondentie met Wilhelm Fließ (Masson 1985). Op grond van de *Denkwürdigkeiten* en naar analogie van de neurose, werd de psychose door Freud beschreven in termen van regressie. De psychose werd beschouwd als een al te rigoureus afgeweerde homoseksualiteit. De bron van zowel homoseksualiteit als paranoïdie lag voor Freud in een gederailleurde narcistische ontwikkeling. Nogal wat psychoanalytici na Freud hebben deze interpretatie zonder meer overgenomen (Ferenczi 1911, Abraham 1908). Nu hoor je daar nog maar weinig over. Het geval Schreber is tot op de dag van vandaag een referentie-punt gebleven voor auteurs over de psychose (Lacan 1956b, Chabot 1982, De Kroon 1993, Sass 1994).

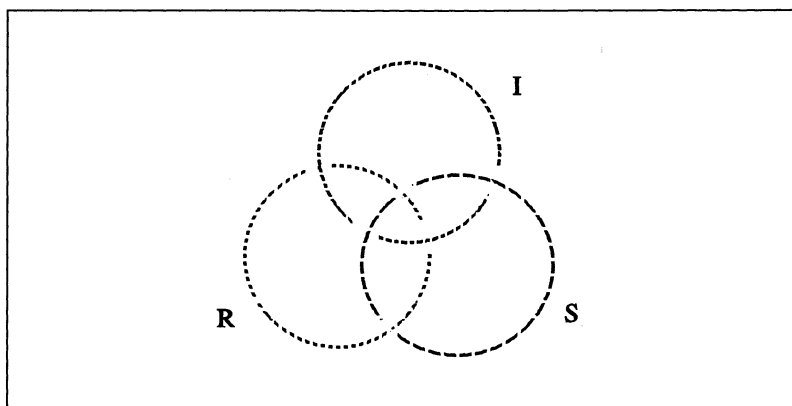
Behalve psychoanalytici hebben vooral systeemtheoretici zich beziggehouden met psychotici. Zij hanteren als verklaringsmodel stoornissen in interactie en communicatie waaraan 'dubbele bindingen' en 'paradoxe boodschappen' ten grondslag liggen (Bateson 1972, Selvini Palazzoli 1989).

Bovengenoemde visies hebben een zekere theoretische en praktische waarde, maar zijn beperkt in hun blikveld en toepassingsmogelijkheden. Een meer omvattende theorie over psychose zou die van Jacques Lacan kunnen zijn, aangezien hij interactionele, psychodynamische en structurerende elementen met elkaar combineert. Wat zijn theorie inhoudt zal in het onderstaande uiteen worden gezet.

De structuur

Allereerst zal ter verduidelijking een overzicht worden gegeven van de psychose-theorie van Lacan. Als uitgangspunt kiezen wij de Structuur. Hieronder wordt verstaan het Reële, het Imaginaire en het Symbolische in hun onderlinge verknoping. Het Reële is het zijn. Het Imaginaire is de wereld van de waarneming en de verbeelding. Het Symbolische ten slotte is de wereld van de betekenaars, de woorden en het denken, kortom alles wat met taal heeft te maken. Doorgaans worden deze drie orden voorgesteld door ringen die op een bijzondere manier in elkaar grijpen.

De ideale vervlechting moet een grote stabiliteit en tevens een differentiatie garanderen. Dat wordt op de volgende wijze weergegeven in figuur 1 (Lacan 1974):

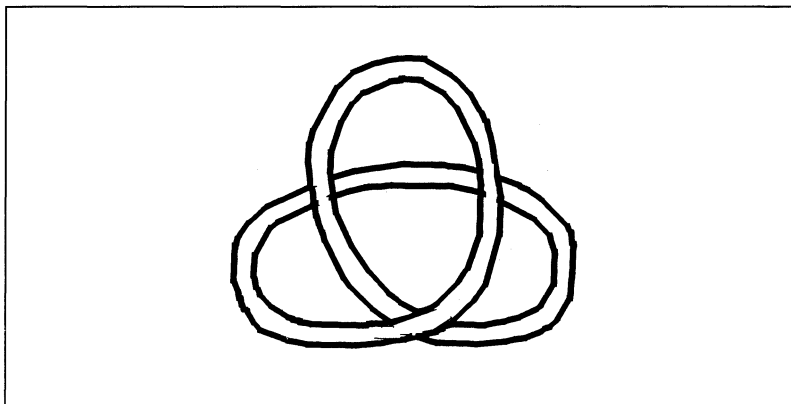
figuur 1. De verweving van de drie orden.

Cirkel I ligt plat op cirkel R. Cirkel S gaat over cirkel I heen en onder cirkel R door (om vervolgens weer over cirkel I heen en onder cirkel R door te gaan) waardoor de drie met elkaar verknoot zijn.

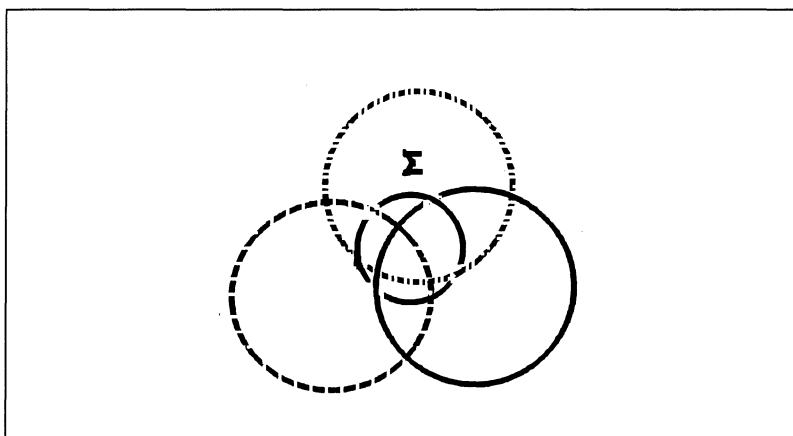
De cirkel van het Reële ligt los van het Imaginaire. Men wordt immers geboren in het Reële en kan door een distantie en dus ook vervreemding een imaginaire identiteit verwerven, een beeld van zichzelf krijgen. Daarover handelt het 'spiegelstadium' bij Lacan (Lacan 1949). Als sluitstuk wordt de cirkel van het Symbolische door de twee andere ringen gevlochten zoals hierboven werd beschreven. Het resultaat is dat de drie orden

een onderlinge samenhang vertonen. Wanneer men één van de drie ringen doorknipt valt het geheel uiteen.

Wanneer er geen onderscheid bestaat tussen de drie orden en zij continu in elkaar overgaan ontstaat het patroon van het klaverblad, hetgeen volgens Lacan bij de psychose het geval is (cf. Quackelbeen 1991). Met deze voorstelling van zaken heeft Lacan het diffuse van de psychose weer willen geven. Er bestaat geen onderscheid – geen differentie zouden wij tegenwoordig zeggen – tussen de drie orden; alles vervloeit met elkaar. In deze constellatie gaat het onderscheid verloren. Het individu is door de afwezigheid van differentie niet in staat betekenis te verlenen, ook niet aan zichzelf.

figuur 2. De 'psychotische' verknoping van het Reële, het Imaginaire en het Symbolische in het klaverblad.

figuur 3. Het symptoom.

Het kan gebeuren dat de drie cirkels met elkaar verknoopt zijn door een vierde cirkel en hoe kan deze anders benoemd worden dan als het symptoom.

Het symptoom zorgt ervoor dat de drie losliggende orden weer worden verknoopt. Het subject ontleent hieraan een zekere stabiliteit. Het zonder meer wegnemen van het symptoom kan catastrofale gevolgen hebben. Het symptoom is weliswaar belastend maar heeft ook een bindende functie. Het symptoom compenseert het tekort aan vervlochtenheid. Het symptoom zorgt voor een suppletie – een voorlopige opvulling van het tekort, die een volledige desintegratie moet voorkomen (cf. Quackelbeen 1991).

Na dit summiere overzicht aangaande de Structuur en de onderlinge verflechting van haar elementen met of zonder symptoom kunnen we gaan kijken wat het individu tot een subject, tot een spreekwezen maakt.

Daarvoor zijn twee identificatiesprongen noodzakelijk: 1. de imaginaire identificatie en 2. de symbolische identificatie. Beide identificaties gaan gepaard met een zeker verlies, een afstand, een vervreemding, maar ook met winst: de concrete onmiddellijkheid wordt ingeruild voor een bemiddelde relatie – door tussenkomst van de taal – met het Reële.

De eerste identificatie is van de imaginaire orde. Het kind ziet zichzelf weerspiegeld in het gelaat van de ander (cf. *Het menselijk gelaat* bij Levinas 1969, 1982). Om zich te kunnen spiegelen dient er afstand te zijn tot de ander, letterlijk. De noodzakelijke afstand levert spanning op die gepaard gaat met het verlangen om samen te vallen met die ander. In de blik van de ander – die ook deze afstand ervaart – herkent het kind het verlangen naar zichzelf.

De tweede identificatie is van de symbolische orde. Het kind identificeert zich wederom met iets wat buiten hem is, met het symbolisch systeem, met de taal. De taal stelt het kind tevens in staat de ontstane afstand te overbruggen. Spreken is voor de mens noodzakelijk om de relatie met het Reële te onderhouden. Bij ieder spreken wordt echter de afstand tot het Reële geactualiseerd, waarmee de cirkel is gesloten.

Identificatie wordt gemarkeerd door de onderscheiden relaties die het kind heeft met de vader en de moeder: het wil zijn wat de vader is en het wil de moeder hebben, zoals in de Oedipus-mythe.

Om deze 'handeling' gaat het bij de Oedipus-constellatie. Het kind dient zich los te maken van de reële moeder en zich te richten op de symbolische vader. Bij Lacan wordt deze structurerende gebeurtenis de 'Vader-metafoor' genoemd waarmee zowel het metaforisch aspect wordt benoemd als wat werkelijk wordt gemetamorfeerd. Er treedt daarbij een structurele verandering op van biologisch wezen naar spreekwezen. Deze overgang laat zijn sporen na in het hele verdere leven, hetgeen tot uitdrukking komt in de ambiguïteit tussen instinct en drift, tussen het biologische en het sprekende, tussen natuur en cultuur. Het incestverbod

vormt de breuklijn met de natuur en markeert de overgang naar de cultuur en het menszijn (cf. Lévi-Strauss 1958). Volgens Lacan (1964) – in deze evenals Lévi-Strauss een structuralist – ligt het incestverbod verankerd in de symbolische orde. Het verlangen beweegt zich op de grens van natuur en cultuur en ligt verscholen in het onbewuste, dat weer gestructureerd is als een taal.

De Wet-van-de-Vader

In het grensgebied tussen ongedifferentieerde onmiddellijkheid en de talige bemiddeldheid doet in de Oedipale constellatie de Wet-van-de-Vader haar structurerende werk. De Wet is de instantie die het onderscheid tussen cultuur en natuur markeert (Lacan 1953).

Het omgekeerde proces naar ongedifferentieerde onmiddellijkheid, zoals wij dat in de kliniek bij de psychose zien, is herhaalde malen beschreven in de literatuur: door Franz Kafka (1915) in *Die Verwandlung* en in een negatief hallucinatoire zin in *De neus* van Nicolaï Gogolj (geen jaartal). Recenter heeft Philip Roth (1972) beschreven hoe David Kepesh, 'the professor of desire', wordt getransformeerd in een enorme vrouwenborst. Bij deze schrijvers kan men vaststellen dat het Reële, het Imaginaire en het Symbolische door elkaar lopen.

De Wet-van-de-Vader is de spil waar de transformatie naar het Symbolische om draait. Deze Wet maakt zelf deel uit van de symbolische orde. De Wet-van-de-Vader stelt het subject in staat om zich symbolisch te verhouden tot de objecten en tot zichzelf als object. De symbolisatie gaat gepaard met een verlies, een afstand, een gebrek, zoals wij eerder zagen bij de twee identificaties. Telkens opnieuw doet de Wet zijn werk door tijdens het spreken bij iedere benoeming een gat te slaan in het object, waardoor het verlangen wordt gewekt dit gat te dichten. Vanuit een filosofisch gezichtspunt heeft Sartre ons hierop gewezen in zijn *L'être et le néant* (1943). Het woord valt niet samen met het ding en bij iedere taaldaad wordt er een gat geslagen in het ding. Sartre noemt dat een 'néantisation': een 'vernietiging' van het ding.

De structurerende wet kan worden genegeerd. Het kind zelf hoeft niets te willen; het wentelt zich in het Reële zonder de noodzaak van een transformatie te ervaren. De Ander die al deel uitmaakt van de symbolische orde voelt de noodzaak om het mensenkind te bevrijden uit het Reële.

Wanneer echter de Ander ook niet is toegetreden tot de symbolische orde dan zal het verlangen van de Ander samenvallen met het verlangen van het kind en zal er geen differentie optreden tussen beiden. Het kind verschijnt hooguit als embleem van de Ander. De Ander treedt op als alter ego (cf. De Waelhens 1972).

Wanneer de Wet-van-de-Vader wordt genegeerd, wordt de overgang naar de symbolische orde niet gemaakt of althans bemoeilijkt. Dit heet bij Lacan 'de verwerping van de Wet-van-de-Vader', 'la forclusion du Nom-du-Père' (Lacan 1956a).

Door de verwerping blijft het kind gevangen in de 'duale' spiegelrelatie waarin hij niet anders kan zijn dan een afspiegeling van het verlangen van de moeder. 'Duel' wil zeggen dat er weliswaar sprake is van twee individuen, maar dat zij zich in psychische zin niet onderscheiden. Het kind kent geen eigen verlangen. Daarvoor moet het ontsnappen uit de duale relatie.

De scheiding en het verlies – door Lacan de castratie genoemd – dwingen het kind tot symbolisatie. Door de scheiding van het object wordt het verlangen gewekt om met het object samen te vallen. De castratie is onherroepelijk en het verlangen is altijddurend. Nooit meer valt men samen met het object van verlangen. Deze onmogelijkheid levert echter ook iets op. Het dwingt het kind de afstand – 'gaping' (béance) bij Lacan (1958) – in symbolische zin te overbruggen. Dat gebeurt door het spreken. De taal is in staat het verlangen uit te drukken.

Scheiding en verlies zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Bij een scheiding verliezen zowel de een als de ander iets wat zij gemeenschappelijk bezaten. Dat 'iets' heeft Lacan voorgesteld met 'het object kleine a'. Later in deze tekst wordt hierop nog teruggekomen.

De psychose

In Lacans werk staat vanaf het begin de scheiding tussen natuur en cultuur centraal. Om mens te worden wordt hij gescheiden van zichzelf en afgesneden van zijn herkomst. Er is geen weg terug, ondanks het sterke verlangen naar het 'paradijs' waar er nog geen gescheidenheid was. Het gescheiden zijn en het daarmee gepaard gaande verlangen is de tol die men voor het menszijn moet betalen. Deze tol is tevens funderend voor het menszijn. Het verlangen is altijddurend en onverzadigbaar in tegenstelling tot de wens die kan worden vervuld. Alleen de dood kan het verlangen tot zwijgen brengen. Hierbij kunnen herinneringen worden opgeroepen aan de amoureuze versmelting die in het Frans niet voor niets 'la petite mort' wordt genoemd.

Lacans aforisme 'Er bestaat geen object' (Lacan, 1957) is op zijn minst verwarrend, maar kan wellicht op de volgende manier worden verduidelijkt. Door de Wet is het subject gescheiden van het primaire object en bij iedere taaldaad wordt dit historische feit herdacht. De relatie met het object is altijd een bemiddelde relatie als gevolg van een dubbele vreemding: imaginair en symbolisch.

Het object is versluierd, bevindt zich achter het gordijn op een andere scène. Het subject kan zich slechts een beeld verschaffen van het object en er symbolisch een voorstelling van maken, maar het object blijft fundamenteel van hem gescheiden.

Hier ligt het aanknopingspunt met de psychose. De psychoticus valt samen met het object, althans hij heeft de illusie dat hij één is met het object. Er is geen onderscheid tussen hem en de ander. Er bestaat geen

afstand. Er bestaat geen scheiding. De castratie heeft niet plaatsgevonden.

De gebeurtenis die ten grondslag ligt aan de psychotische structuur is 'de verwerping van de Naam-van-de-Vader'. De wet die de scheiding van het primaire object moet bewerkstelligen, wordt genegeerd. De castratie wordt niet uitgevoerd. Daarbij persisteert de duele relatie; de niet-bemiddelde verhouding tot het object is het fundament van de psychotische structuur.

De hallucinatie – deel uitmakend van de imaginaire orde – heeft een werkelijkheidskarakter omdat er niet een instantie is die bemiddelt. De waan laat zich niet beïnvloeden omdat voor de psychoticus de waarheid absoluut is en niet kan worden gerelativeerd. De psychoticus weet zeker; hij kent de waarheid. Sterker nog, hij valt samen met de waarheid.

Wij weten inmiddels dat het onmogelijk is om de waarheid te kennen omdat ons daartoe de woorden ontbreken. Immers – het zij herhaald – het woord valt niet samen met het ding, met de werkelijkheid. Het woord slaat zelfs een gat in het ding (Sartre 1943). Het gat in het ding noopt ons ertoe om het te dichten met een volgend woord, waardoor opnieuw een gat wordt geslagen. Deze Sisyphus-arbeid levert ook iets op: door de aaneenrijging van woorden komt betekenis bovendrijven. In hun onderlinge differentie drukken de woorden iets uit. Evenals Sisyphus zijn wij gedoemd om onze daden eindeloos te herhalen.

Psychose en psychotherapie

Velen hebben geprobeerd om een psychotherapie met psychotici te realiseren. Gedacht kan worden aan het werk van madame Sechehaye (1950, 1954), Gisela Pankow (1969, 1977), Harry Stack Sullivan (1947), John Rosen (1962) en Harold Searles (1965). Buiten de verschillen in hun werkwijzen is het opvallend dat zij zich allen bezig hebben gehouden met het symbolisatieproces in de therapie. Sechehaye gebruikte in de behandeling van Renée een appel als symbool van de moederborst. Pankow liet de symbolische realisatie plaatsvinden door gebruik te maken van creatieve arbeid en het inschrijven van de overdracht in het narratief van de psychoticus. Searles laat zijn door Sullivan ontdekte tegenoverdracht meeklinken in zijn therapeutische interventies. Deze therapeuten hebben waardevol pionierswerk verricht dat anderen in de gelegenheid heeft gesteld om op de ingeslagen weg verder te gaan. Het ontbrak hun echter aan een zelfstandige theorie over psychose, zodat hun therapeutische interventies min of meer op losse schroeven kwamen te staan. Zij gingen uit van een neurotische constellatie bij de psychoticus. Volgens Lacan is er echter een fundamenteel verschil tussen de neurose en de psychose, met onderscheiden persoonlijkheidsstructuren. De psychoticus heeft volgens hem geen toegang tot en geen deel aan het symbolische.

Een psychotherapie zou op deze buitensluiting van het symbolische dienen aan te sluiten. De therapeutische arbeid zou erop gericht moeten zijn de psychoticus binnen te leiden in de symbolische orde. Hoe zou dat moeten en wat is daarvoor nodig?

In navolging van Rosine Lefort en Robert Lefort (1988) kan dat met de volgende voorwaarden worden samengevat.

Voorwaarden voor een psychosetherapie

1. De Ander (in casu de therapeut) als gedeelde Ander (A) die de psychoticus ontmoet.

De gedeelde Ander is de ander die is toegetreden tot de symbolische orde en dus in zichzelf is gedeeld en dientengevolge een verlangend wezen is dat een tekort heeft.

2. De verleiding (door de Ander) van de psychoticus wiens begeerte naar de Ander dient te worden gewekt.

Dat wil zeggen dat de therapeut dient te spelen met de veronderstelling bij de patiënt dat de eerste zijn waarheid kent. De therapeut mag deze illusie koesteren, zij het slechts tijdelijk en zeker niet absoluut. Hij is het subject dat verondersteld wordt te weten ('le sujet supposé savoir'). Zodra hij zich opstelt als het subject dat weet, dan kan hij alleen maar psychose-bevestigend zijn. De illusie koesteren is een imaginaire verleiding die altijd speelt in een therapie. Wanneer de patiënt erkent dat deze illusie ten grondslag ligt aan de ontmoeting dan is hij tot zelfinzicht gekomen.

'Le sujet supposé savoir' is de motor voor iedere therapie, maar hier wordt met nadruk gezegd dat het ook geldt voor de psychose-behandeling, een mening die helaas nogal eens wordt tegengesproken.

3. De verleiding van de Ander.

Ook de begeerte naar de psychoticus dient bij de Ander te worden gewekt. De therapeut moet er 'zin' in hebben om een therapie met een psychoticus te verrichten. Bij de imaginaire verleiding – waar de begeerte aan ten grondslag ligt – kijken de partners als het ware in elkaars spiegel. Zij zien het verlangen naar henzelf weerspiegeld in het gelaat van de ander. De spiegelbeelden zijn onderling verwisselbaar, de partners zijn onderling inwisselbaar. Het verlangen van de een ligt in het verlengde van de ander.

4. Het stellen van de Wet-van-de-Vader die een symbiotische/duele relatie verhindert.

Het gaat hier om de bekende en beruchte castratie. Dat betekent dat het kind/de patiënt wordt gescheiden van de ander en van een deel van zichzelf. De castratie kent twee kanten die zich parallel voordoen: de schei-

ding van de ander en de scheiding van een deel van zichzelf.

De castratie zadelt ons op met een verlangen het tekort op te vullen. Dit is onmogelijk, vandaar dat het verlangen zolang men leeft blijft bestaan.

5. Het spreken; het benoemen van de gebeurtenissen in het Reële.

Het spreken is een ambiguë aangelegenheid die ons tegelijkertijd in staat stelt het verlangen uit te drukken maar anderzijds het gescheiden zijn actualiseert. Wat wil ik daarmee zeggen? Het bespreken is een symbolische act die de zaken in het Reële aanduidt. Echter het woord valt niet samen met het ding en ook niet met het verlangen. Sterker nog, het woord slaat een gat in het ding, is de moord op het ding, zoals Sartre dat zo krachtig heeft uitgedrukt (1943). Door het ding te benoemen wordt het ding gelijktijdig 'verniet', ongedaan gemaakt, ('néantisé') en tegenwoordig gesteld.

Voor een studie van de verhouding tussen het spreken en het Reële verwijs ik naar een eerdere tekst (De Kroon 1993).

6. De val van het object (kleine a).

Met de val van het 'object kleine a' ontstaat het subject als het gedeelde subject (\$). Tegelijkertijd wordt de begeerte gewekt die zich uitdrukt in de taal. Wat wil ik daarmee zeggen? Bij de scheiding van de Ander verliest het kind niet alleen de ander maar ook een deel van zichzelf. Vanaf de scheiding is het individu een persoon met een gebrek, 'un être manqué'. Dit gebrek is de veroorzaker van het verlangen het gebrek op te vullen. Een manier die mensen ter beschikking staat om het gebrek op te vullen, is het spreken. In het spreken kan men het verlangen uitdrukken. Maar met het spreken wordt – zoals hierboven al gezegd werd – telkens weer een gat geslagen in hetgeen wordt benoemd, waardoor een nieuw verlangen wordt gewekt.

De val van het 'object kleine a' constitueert zowel de gedeelde Ander als het gedeelde subject. Bij de castratie die de val van het 'object kleine a' inluidt is het subject in *statu nascendi* afhankelijk van de Ander. Is deze laatste niet in zichzelf gedeeld/gecastreerd – symbiotisch gestructureerd zou men kunnen zeggen – dan is het voor het kind onmogelijk het 'object kleine a' te laten vallen. Het kind spiegelt zich dan immers aan een totale Ander, hoe kan het dan gedeeldheid ervaren? Sterker nog het maakt deel uit van die totale Ander; het dient als completering van die Ander. Het verlangen van de Ander wordt vervuld door het kind. Het kind wordt niet in staat gesteld een eigen verlangen te ontwikkelen.

Men kan kortom zeggen dat de Wet wordt verhinderd zijn castrerende en bevrijdende werk te verrichten.

Van alle theorema's bij Lacan is dat van het 'object kleine a' het moeilijkst te begrijpen. Het is van de imaginaire orde en van de symbolische orde. Ook wordt sterk gesuggereerd dat het ook deel uitmaakt van de reële orde,

maar er wordt feitelijk niets waargenomen in die richting (Lacan 1960). Aan de hand van de eerder genoemde casus zal hopelijk een en ander worden getoetst aan de hand van de zes voorwaarden. Sommige voorwaarden zijn duidelijk herkenbaar, andere niet.

Casus: Margot en haar moeder

Margot is het enige meisje in het gezin. Twee broers zijn ouder en haar derde broer is jonger dan zij. Voordat het eerste kind werd geboren, had de moeder een miskraam; een meisje werd dood geboren. Voor haar moeder was dit een schokkende gebeurtenis.

Beide ouders zijn streng gereformeerd opgevoed, waarbij ieder genieten werd uitgebannen en alle doen en laten onder een zware morele druk stond. De ouders hadden een slechte relatie en betrokken de kinderen – vooral Margot – in hun onderlinge strijd.

Volgens Margot was moeder geobsedeerd door alles wat met seksualiteit te maken had. Alles wat neigde naar seksualiteit werd door haar te vuur en te zwaard bestreden. Haar man was voor haar de personificatie van de seksualiteit. 'Hij dacht aan niets anders en wilde het altijd doen.' Zij sloot hem buiten haar wereld en maakte daarbij gebruik van haar kinderen. Toen Margot nog een kind was, verbood moeder haar om met vader alleen in een ruimte te zijn. Toen zij merkte dat vader aan Margot bij obstipatie klysma's gaf, maakte zij daarover een enorme scène. Op den duur keerde Margot zich van haar vader af.

Toen zij op haar achttiende uit huis ging, raakten beide ouders overspannen en zijn daarop gescheiden gaan wonen. Pas enkele jaren geleden heeft haar moeder aan Margot verteld dat zij bang was dat vader incestueuze handelingen met haar zou verrichten.

In de therapeutische zittingen vertelt Margot dat zij altijd het gevoel heeft gehad, dat moeder haar hard nodig had. Dat zij een moeder voor haar moeder moest zijn. Dat zij geen eigen leven mocht hebben. Juist in relatie tot haar eigen kinderen herleefden de traumatische gebeurtenissen van vroeger. Alles in haar leven werd doorengemengd: vroeger en nu, moeder en buurvrouw, ouderrol en kinderrol, fantasie en werkelijkheid. Deze vermenging trad bijna dagelijks op. Wanneer Margot met een man praatte, dacht zij de plaats van zijn vrouw in te nemen. Wanneer zij haar emoties uitte, dacht zij daarmee anderen te vermoorden. Zij dacht een moord te plegen, wanneer zij iets aan een ander vroeg. Zij had het idee dat zij er niet mocht zijn. Soms had zij het gevoel dat zij in stukjes was gesneden. Om de verwarring te ontlopen, had zij een methode ontwikkeld om zich terug te trekken 'in haar hoofd'.

Het is opvallend dat Margot tijdens de therapeutische gesprekken haar verwarring zo goed onder woorden kan brengen. Zo spreekt zij over 'ontmenging' om vroeger en nu, zelf en ander, fantasie en werkelijkheid te leren onderscheiden. Zij weet dat zij zich los moet scheuren van moeder

en dat deze gebeurtenis gepaard gaat met pijn en schuldgevoelens, waartegen zij zich nauwelijks kan verweren.

Deze casus laat zien dat de vader door de moeder wordt buitengesloten. Het betreft hier de reële vader. Het lijkt erop dat de vader, die de Wet stelt, nauwelijks een rol heeft gespeeld. Was Margot het object van begeerte van de moeder? Had zij de geboorte van haar doodgeboren kind niet kunnen verwerken? Moest Margot dit kind vervangen? Was Margot een moeder voor haar moeder? Voelde zij zich aangetrokken tot haar vader, een derde? Het blijven vooralsnog vragen, waarop Margot wellicht later een antwoord kan formuleren. In ieder geval is zij verwickeld geraakt in een strijd tussen beide ouders, die de situatie zelf niet aankonden.

Wanneer wij deze summiere maar veelzeggende gegevens in verband brengen met de psychoseopvattingen van Lacan, wat kan daarover dan worden gezegd? Er bestaan zeker punten van herkenning, maar er doen zich ook problemen voor.

Allereerst tasten wij in het duister omtrent de psychopathologie van de moeder. Wij weten niet waarom zij haar man buitensloot; zowel buiten haar eigen leven als dat van haar dochter. Kennelijk wilde zij wel kinderen hebben en zij wist dat daarvoor een man noodzakelijk was. Ook was moeder in staat om hem in haar buurt te verdragen zolang de kinderen thuis waren, maar zodra de ouders alleen werden gelaten, liepen de conflicten zo hoog op dat zij gescheiden moesten gaan wonen. Hieruit zou kunnen blijken dat moeder de kinderen als schild gebruikte tegen de vader. Het heeft er alle schijn van dat de vader werd toegelaten in haar leven voor zover hij de verwekker was van de kinderen.

Hiermee is de functie van Margot voor haar moeder niet helemaal beschreven. Zij moest immers ook haar dode zusje vervangen.

De begeerte van de moeder ten opzichte van Margot is op zijn minst tweevoudig; de begeerte naar het opvullen van een reël verlies door de dood van haar eerste kind en de begeerte naar Margot op zich.

De reële vader heeft bij herhaling geprobeerd iets te betekenen voor Margot, maar hij was niet bij machte om zijn rol als vader vol te houden. Hij liet zich door de moeder van deze plaats verstoten.

Over de rol van de symbolische vader, die de Wet stelt, kan men niet erg optimistisch zijn. Moeder maakte vader met woorden verdacht in het bijzijn van Margot. Dat impliceert tevens dat zij bij zichzelf geen ruimte liet voor de symbolische vader. De Wet-van-de-Vader werd verworpen.

De moeder verdroeg niet dat er een gat was geslagen in haarzelf. Zij vulde dit gat op met haar kind. De castratie heeft daardoor niet of onvoldoende kans gekregen. De castratie van Margot is niet of onvoldoende gerealiseerd. Zij bleef deel uitmaken van de begeerte van de moeder. Door het niet gescheiden zijn van de moeder is de scheiding in haarzelf ook niet tot stand gekomen. De Wet is niet of onvoldoende doorgedrongen in het bestaan van Margot.

In de psychose van deze patiënt komt de in bezit nemende ander terug in de vorm van controlerende blikken en de stemmen die in negatieve zin over haar spreken. Dat zij het gevoel heeft dat zij geen bestaansrecht heeft en dat zij op vijfjarige leeftijd dacht dat haar ouders haar zouden vergiften, zijn manifestaties van een gebrek aan identiteit, een gebrek aan bewust-zijn.

Men zou kunnen zeggen dat er sprake is van een suppletie, zoals dat door Lacan beschreven werd in het seminarie dat hij wijdde aan James Joyce (Lacan 1976). De suppletie kan het Reële, het Imaginaire en het Symbolische bijeenhouden, maar dan op een andere wijze dan bij niet-psychotici. De suppletie manifesteert zich in het symptoom.

Dat het symptoom bij psychotici heel verschillend kan zijn, wordt duidelijk aangetoond door de kliniek. Bij Margot ligt het accent op het imaginair register. Bij paranoïde patiënten lijkt het accent te liggen op een radicale loskoppeling van zijn en bewust-zijn, van het Reële en het Symbolische. Bij hen is het opmerkelijk dat de buitengesloten symbolische vader in de psychose terugkeert als de absolute meester, met wie men een intieme relatie heeft, of dat men zichzelf als de absolute meester beschouwt (cf. Schreber).

Het lijkt erop dat Margot in staat is een derde positie te betrekken, vanwaaruit zij over haar psychotische belevingen kan praten en er betekenis aan kan hechten in de context van haar levensverhaal.

Het is dubieus of de Wet-van-de-Vader helemaal is verworpen. Wel is duidelijk dat de rol van de vader werd ondermijnd. Heeft dit bij Margot geleid tot een psychose? Ja, dat wel, maar het is de vraag of het ook geleid heeft tot een psychotische persoonlijkheidsstructuur. Ik heb bij Margot de indruk gekregen dat zij niet geheel en al buitengesloten is van de symbolische orde. Weliswaar heeft zij psychotische perioden gekend, maar tegelijkertijd kan zij daar afstand van nemen door erover te praten en op zoek te gaan naar de betekenis ervan. Langzaam maar zeker tekent zij de witte vlekken van haar verleden in. Zij weet dat er iets niet klopte, maar zij kan er vooralsnog geen grip op krijgen, of het onder woorden brengen. Nu lijkt zij in de therapie bezig te zijn achteraf ('nachträglich', 'après coup') betekenis te verlenen aan gebeurtenissen waaraan zij was overgeleverd.

De psychotische verschijnselen bij Margot spelen zich af in het Imaginaire; zij ziet huizen met ogen en zij hoort de stem van de buurvrouw. Het idee dat zij er niet mag zijn is iets dat van buitenaf langs de weg van de psychotische ervaring tot haar komt. Margot praat makkelijk over haar verleden. Er was toen sprake van verwarrende zaken, maar zij kan erover vertellen en de knoop stukje bij beetje ontwarren.

Wat is hierin terug te vinden van de therapeutische voorwaarden zoals die door Lefort en Lefort (1988) werden geformuleerd? Met enige voorzichtigheid zal deze vraag worden beantwoord.

Hopelijk is de therapeut opgetreden als gedeelde Ander. Dit hoeft echter

niet te betekenen dat de patiënt de therapeut ook als zodanig heeft waargenomen. Het zou heel goed kunnen zijn dat zij hem heeft gezien als de absolute Ander, die niet het gebrek vertoont, maar integendeel alles weet, zelfs het antwoord op haar vraag. Het zou kunnen zijn dat de therapeut wordt geïdealiseerd tot de ongedeelde ander, die hij niet is. Wil de therapie enig effect hebben, dan zal Margot de therapeut op den duur moeten gaan waarnemen als de ander die een zijns-tekort heeft, waarmee een erkenning van haar eigen zijns-tekort wordt geïmpliceerd. De idealisering van de therapeut is in het begin waarschijnlijk noodzakelijk om de therapeutische situatie te beginnen, maar mag niet persisteren, omdat patiënte dan niet zal worden geconfronteerd met haar eigen gebrek. De therapie zou dan contraproductief zijn en de niet-bemiddelde verhouding tot de dingen en haarzelf affirmeren.

De 'verleiding' van de patiënt door de therapeut is een subtiel spel, dat vaak mislukt omdat niet de goede snaar wordt getroffen – omdat te grote afstandelijkheid wordt betracht of juist te grote nabijheid. Bij Margot lijkt deze 'verleiding' aardig gelukt te zijn, getuige het feit dat zij al meer dan vier jaar naar therapiezittingen toe komt. Een onderbreking van enkele maanden had te maken met Margots idee dat zij het zelf alleen wel aankon. Achteraf heb ik over deze onderbreking gedacht dat het wel eens een blijk van afkeuring van haar eigen persoon kon zijn: 'Ik ben niet de moeite waard dat jij naar mij luistert'. Het gebeurde ook wel dat zij mij tussen de afspraken door opbelde om een extra afspraak te maken, waarmee ik meestal instemde omdat een frustratie in deze vroege fase van de behandeling door haar waarschijnlijk nog niet kon worden verdragen.

De verleiding van de Ander door de psychoticus dient volgens Lefort en Lefort (1988) een rol te spelen. In het algemeen hebben psychotici mijn bijzondere interesse, omdat zij zich ophouden op de grens van het menselijk bestaan. Het komt mij voor dat over de psychose nog zeer weinig bekend is. Simpele verklaringen doen mijns inziens de psychoticus tekort. De theorie over de psychose van Lacan geeft geen hermetische verklaring, maar breekt de psychose-theorie juist open om opnieuw te kunnen luisteren naar psychotici. De 'verwerping van de Wet-van-de-Vader' is niet zozeer een sluitsteen van de psychose-theorie, als wel een *eye opener* voor de psychoticus.

Om een therapie bij psychotici zinvol te maken, dient de Wet-van-de-Vader te worden gesteld. Dit komt grosso modo tot uitdrukking in de 'abstinentie regel' zoals die in de meeste therapieën wordt toegepast. Bij psychotici dient deze regel zeker in het begin niet al te strikt te worden gehanteerd, want anders is de kans op een hechting aan de therapeutische situatie en de therapeut erg klein. Vooral in het begin van de behandeling zal men als therapeut tegemoet dienen te komen aan 'symbiotische' verlangens van de patiënt. Dat kan betekenen dat de therapeut de

definiëring van de relatie door de patiënt volgt en zich bijvoorbeeld als zijn of haar 'secretaris' gedraagt, die alles wat wordt gezegd opschrijft. Men zal de patiënt iets te eten geven of hem of haar iets te lezen aanbieden. Eerder dan bij andere patiënten zal de therapeut antwoord geven op vragen of een eigen mening naar voren brengen. De therapeut zal zich, zeker in het begin, opstellen als maatje dat met de patiënt meeloopt. Later in de behandeling kan de therapeut zich gaan gedragen als spiegelende ander en meer nadruk gaan leggen op de 'abstinentie regel'. De Wet-van-de-Vader dient geleidelijk aan geïntroduceerd te worden.

Het zal duidelijk zijn dat het spreken in de therapie een belangrijke plaats inneemt. De patiënt wordt voortdurend uitgenodigd en aangemoedigd om te spreken. Ook de therapeut spreekt en is daarbij actiever dan bij een neurose-therapie. In het spreken zal de therapeut zich meer dan in andere therapieën als persoon onthullen. In het spreken kan de patiënt zich spiegelen aan de ander. Met het spreken wordt ook de Wet geïntroduceerd. Gaandeweg zal de therapeut zich als persoon uit de therapeutische situatie terugtrekken. In de therapie met Margot zijn deze elementen goed herkenbaar. De fase van de strikte 'abstinentie' en het 'terugtrekken' van de therapeut is echter nog niet aan de orde.

De val van het 'object kleine a' is het moeilijkst herkenbaar in deze therapie. Er lijkt niet zoiets te zijn dat symbool staat voor de moederborst, die als eerste vervanging dient van het object kleine a. Bij andere therapieën is het object kleine a duidelijk herkenbaar, zoals de appel die voor Renée, de schizofrene patiënte van Sechehaye (1950), de moederborst heeft vervangen.

In de beleving van Margot kunnen bepaalde zaken optreden als objecten kleine a, maar ik heb daar vooralsnog geen weet van. Ik zou daar alleen maar over kunnen speculeren en daarbij het idee van Lacan in het achterhoofd houden, dat de stem en de blik ook kunnen fungeren als 'object kleine a'. De val van 'object kleine a' zou dan het zwijgen kunnen zijn.

Noot

1. Dit is een verkorte versie van de lezing die de auteur hield tijdens het voorjaarscongres

van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie, op 30 maart 1995.

Literatuur

Abraham, K. (1908), Die psychosexuellen Differenzen der Hysterie und der Dementia praecox. *Zentralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie*, 31, p. 521-533.

Bateson, G. (1972), *Steps to an ecology of mind*. Granada Publishing, Londen/Toronto/Sidney/New York (1978).

Chabot, C.B. (1982), *Freud on Schreber: Psychoanalytic Theory and the Critical Act*. The University of Massachusetts Press, Amherst.

Ferenczi, S. (1911), Un cas de paranoïa déclenchée par une excitation de la zone anale. In: S. Ferenczi, *Œuvres complètes: Psychanalyse I*. Payot, Parijs, p. 146-149.

- Freud, S. (1911), *Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia Paranoides)*. Gesammelte Werke VIII. Imago Publishing Co. Ltd., Londen, p. 239-320.
- Gogolj, N.(z.j.), *De neus*. In: *Petersburgse vertellingen*. Uitgeverij Foreholte, Voorhout.
- Kafka, F. (1915), *Die Verwandlung*. In: *Sämtliche Erzählungen*. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main.
- Kroon, J.A.M. de (1993), *Taal en psychose. Een onderzoek naar de relatie tussen taal en psychose volgens het structuralisme van Jacques Lacan en een mogelijke psychotherapie*. De Tijdstroom, Utrecht.
- Lacan, J. (1949), *Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique*. In: *Écrits*. Éditions du Seuil, Parijs (1966), p. 93-100.
- Lacan, J. (1953), *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse*. In: *Écrits*. Éditions du Seuil, Parijs (1966), p. 237-322.
- Lacan, J. (1956a), *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*. In: *Écrits*. Éditions du Seuil, Parijs (1966), p. 531-583.
- Lacan, J. (1956b), *Les psychoses. Le Séminaire, livre III*. Éditions du Seuil, Parijs (1981).
- Lacan, J. (1957), *La relation d'objet. Séminaire, livre IV*. Éditions du Seuil, Parijs (1994).
- Lacan, J. (1958), *La signification du phallus. Die Bedeutung des Phallus*. In: *Écrits*. Éditions du Seuil, Parijs (1966), p. 685-695.
- Lacan, J. (1960), *Subversion du sujet et dialectique du désir dans l'inconscient freudien*. In: *Écrits*. Éditions du Seuil, Parijs (1966), p. 793-827.
- Lacan, J. (1964), *Du 'Trieb' de Freud et du désir du psychanalyste*. In: *Écrits*. Éditions du Seuil, Parijs (1966), p. 851-854.
- Lacan, J. (1976), *Le Sinthome. Le Séminaire, livre XXIII. Ornicar?*, 6, p. 3-20; 7, p. 3-18; 8, p. 6-20; 9, p. 32-40; 10, p. 5-12; 11, p. 2-9.
- Lacan, J. (1974), *Télévision*. Éditions du Seuil, Parijs.
- Lefort, R. et R. Lefort (1988), *Les structures de la psychose. L'Enfant au loup et le Président*. Éditions du Seuil, Parijs.
- Levinas, E. (1969), *Het menselijk gelaat*. Ambo, Utrecht.
- Levinas, E. (1982), *Ethique et infini*. Librairie Arthème Fayard, Parijs.
- Lévi-Strauss, Cl. (1958), *Antropologie structurale*. Librairie Plon, Parijs (1974).
- Masson, J.M. (transl./ed.) (1985), *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fließ, 1887-1904*. Harvard University Press, Cambridge Mass.
- Pankow, G. (1969), *L'homme et sa psychose*. Éditions Aubier Montaigne, Parijs (1983).
- Pankow, G. (1977), *Structure familiale et psychose*. Éditions Aubier Montaigne, Parijs (1983).
- Quackelbeen, J. (1991), *Zeven avonden met Jacques Lacan. Psychoanalytische commentaren bij 'Télévision'*. Academia Press, Gent.
- Rosen, J.N. (1962), *Direct Psychoanalytic Psychiatry*. (Geraadpleegde versie: Duitse vertaling 1964, *Psychotherapie der Psychosen*. Hippokrates-Verlag, Stuttgart).
- Roth, P. (1972), *The breast*. Holt, Rinehart and Winston, New York/Chicago/San Francisco.
- Sartre, J.P. (1943), *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Gallimard, Parijs.
- Sass, L. (1994), *The paradoxes of delusion. Wittgenstein, Schreber, and the Schizophrenic mind*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- Schreber, D.P. (1903), *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*. Syndikat, Frankfurt am Main (1985).
- Searles, H. (1965), *Collected papers on schizophrenia and related subjects*. The Hogarth Press Ltd., Londen (1988).
- Sechehayé, M.-A. (1950), *Dagboek van een schizofreen*. Lemniscaat, Rotterdam (1976).
- Sechehayé, M.-A. (1954), *Terugkeer naar het nulpunt. Genezing van een schizofreen*. Lemniscaat, Rotterdam (1980).
- Selvini Palazzoli, M. e.a. (1989), *Family Games. General models of psychotic processes in the family*. W.W. Norton & Company, New York/Londen.
- Sullivan, H. S. (1947), *Schizophrenia as a human process*. W.W. Norton & Company, New York (1974).
- Waelhens, A. De, (1972), *La psychose. Essai d'interprétation analytique et existentielle*. Nauwelaerts, Louvain/Bruxelles (1980).

Summary

Jacques Lacan's theory of psychosis is illuminated by a case study that sets out to define the necessary conditions for psychotherapy with psychotics. An important stage in therapy is the 'castration' (separation), that frustrates the patient and forces him to express his longing in words. Readiness to engage with the psychotic is a 'conditio sine qua non' for therapy.